

מאמר:

ויס, אהרן, "בירורים בשאלת מעמדה ועמדותיה של ההנהגה היהודית בפולין הכבושה"

בתוך:

יד-ושם יב (תשלח) 266-243

"לקט" הינו פרויקט של האיגוד העולמי למדעי היהדות. מטרת הפרויקט היא להציג מאמרים מרכזיים במדעי היהדות ברשת האינטרנט, לתועלת ציבור החוקרים. הפרויקט הינו ללא מטרת רווח וממומן על ידי מוסדות וגופים שונים. מאמר זה מתפרסם בשיתוף הוצאת הספרים "יד ושם".

למידע נוסף על הפרויקט, צרו קשר:

ל ק ט – האיגוד העולמי למדעי היהדות

[www.lekket.com](http://www.lekket.com)

[editor@lekket.com](mailto:editor@lekket.com)

המאמר נמצא וניתן להורדה באתר. המאמר מופיע בפרויקט בהסכמת וברשות הוצאות לאור בתנאים הבאים:

- ◆ לא יעשה כל שימוש מסחרי במאמר ללא אישור מפורש ובכתב מההוצאה.
- ◆ המאמר הוא לשימוש מחקרי ולימודי אישי בלבד.
- ◆ אין להציג מאמר זה בשום צורה ברשת האינטרנט ללא אישור מפורש ובכתב מההוצאה.

"LEKKE T" is a project of the World Union of Jewish Studies. The goal of the project is to present basic and important articles for Jewish studies on the web, for the benefit of researchers as well as the general public. The project is non profit; financed by different institutions.

This article is presented in cooperation with "Yad Vashem" publications.

For more information please contact us at:

**L E K K E T** – World Union of Jewish Studies

[www.lekket.com](http://www.lekket.com)

[editor@lekket.com](mailto:editor@lekket.com)

The article is to be found and can be downloaded from the website. Presentation of this article in the project is approved by the publishers under the following conditions:

- ◆ The article can not be used for commercial purposes without the written permission of the publishers.
- ◆ The article is to be used for the purposes of research and personal studies only.
- ◆ The article can not be presented on the web in any form without the written permission of the publishers.

## בירורים בשאלת מעמדה ועמדותיה של ההנהגה היהודית בפולין הכבושה

### הרקע הציבורי להתהוות היודנראטים

בספטמבר 1939 נפל חלקה המערבי של פולין בידי הגרמנים, והמזרחי – בהתאם להסכם ריבנטרופ–מולוטוב – עבר לשליטת הסובייטים. וכך הועמדו היהודים בשני האזורים במצב שחייב היערכות לקראת המציאות החדשה. תגובות היהודים הושפעו משיקולים כלליים ויהודיים ספציפיים. כאזרחי המדינה נטלו חלק בניסיונות הנפל למנוע את התקדמות הגייסות הגרמניים. צעירים יהודיים גויסו והתנדבו לשורות הצבא הפולני, השתתפו בקרבות ואלפים רבים מהם נהרגו.<sup>1</sup> השבויים היהודיים היו בין הקרבנות הראשונים של הרציחות ההמוניות.<sup>2</sup>

עם התמוטטות המערך הצבאי והאדמיניסטרטיבי הצטרפו היהודים לזרם הפליטים שפנה מזרחה ונענו בכך לקריאת השלטונות הפולניים לסגת לאזורים מזרחיים במטרה לארגן מוקדי התנגדות חדשים. ספק אם היו לפולנים סיכויים סבירים לגבש כוח עמידה נגד הגרמנים, אבל חציית הגבול המזרחי על-ידי הצבא הסובייטי מנעה גם אפשרות זאת.

עם כל החשבונות המרים שהיו ליהודים עם השלטון הפולני, הסכנה הנאצית העמידה אותם בחזית אחת עם הכוחות שפעלו נגד הגרמנים ונפלו קרבן למדיניותם. לעומת זאת, לא תמיד היו הפולנים מוכנים לראות ביהודים בעלי-ברית במאבק נגד הגרמנים; האנטישמיות נתנה את אותותיה גם במערכת יחסים זו.

במהלך אירועי ספטמבר 1939 נפגע המערך היהודי הציבורי. המנהיגות בדרג מרכזי ומקומי פנתה בחלקה אף היא מזרחה והורגשה לעתים מבוכה

1 ע' ריינעלבלום, כתובים פון געטא, וארשע, 1963, כרך 2, עמ' 247–248, 251; T. Rawski, Z. Stąpor, J. Zamojski, *Wojna wyzwolenicza narodu polskiego 1939–1945*, Warszawa, 1963, p. 130

2 ג' בלומנטל, תעודות מניטו לובלין, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 80, ראה גם את כל הפרק, עמ' 76–94.

רדיסאוריינטאציה. אולם גינתן לקבוע שהתופעות האלה היו חולפות ולא הן איפיינו את החיים היהודיים בתקופת-משבר זו. על אף ערעור המסגרות הציבוריות המסורתיות היו גילויים בולטים של התארגנות כדי לעמוד במצבי חירום אלה: א. בימים הראשונים למלחמה, לפני התמוטטות השלטון הפולני, ובתקופת-המעבר לפני הופעת הגרמנים; ב. בחודשים הראשונים לשלטון הגרמני. כאן תיעשה הבחנה עניינית ומתודית בין שתי תקופות – לפני הקמתם הרשמית של היודנראטים ואחריה. תופעות דומות, אך בתוספת יסודות אחרים מבחינת העניין והזמן מוצאים באיזור גאליציה המזרחית, שהיה בשליטת הסובייטים בשנים 1939–1941.

בשלב הראשון בלט מאבקם של היהודים בעיקר בשני תחומים: במסגרת הצבא הפולני ובמרכזים שהפכו למובלעות ההתנגדות.

וארשה החזיקה מעמד עד ל-27 בספטמבר, תוך הפצצות וקרבות בלתי-פוסקים. בעיר הוקם ועד יהודי רחב ביותר, ולאחר שחלק מחבריו עזבו את העיר התארגן ועד יהודי אזורי<sup>3</sup>. במקביל לכך הוקמה ועדת תיאום של המוסדות היהודיים הסוציאליים<sup>4</sup>. היתה גם פעילות ניכרת של זרמים פוליטיים שונים. אנשי ה"בונד" בעיר היוו כוח מאורגן היטב, ה"חלוץ" העמיד את אנשיו ואת בתי-המלאכה שלו לרשות המאמץ המלחמתי – ואלה רק דוגמאות בודדות מתוך התגייסות רחבה של הקהילה היהודית<sup>5</sup>.

באותם הימים התגבשו גם ועדי בתים יהודיים, שעסקו בכיבוי שריפות ובהושטת עזרה לנפגעים וטיפלו בנוקמים ובפליטים שחיפשו מיקלט בעיר<sup>6</sup>. תאים אלה של ועדי בתים עתידים היו למלא תפקיד חשוב בחיי הקהילה היהודית בווארשה בתקופה מאוחרת יותר של הכיבוש הנאצי. רבים היו גם צעירים וקנים בלתי-מאורגנים שהשתלבו בהגנה על העיר<sup>7</sup>.

במהלך הנסיגה הפכה לובלין לאחד המרכזים שבו התעכבו שרידי המנגנון הממשלתי ודובר על התנגדות לגרמנים. כאן ידוע על יוזמת ה"בונד" לשתף את היהודים במאמצים אלה:

3 א' צ'רניאקוב, יומן ג'טו וארשה, ירושלים, תשל"ל, עמ' 2–3; א' הרטגלס, "החודשים הראשונים בכיבוש הנאצי", אנציקלופדיה של גלויות, וארשה, חלק ב', עמ' 495; רינגעלבלום, שם, עמ' 252.

4 רינגעלבלום, שם; Bericht über die Situation in Polen, הארכיון הציני המרכזי (להלן – אצ"מ), S 26/1158.

5 M. Drozdowski, *Alarm dla Warszawy*, obrona cywilna stolicy we wrześniu 1939 Warszawa, 1964, pp. 81–82, 147.

6 רינגעלבלום, שם, עמ' 248.

7 יאנאס טורקאו, אווי איז עס געווען, בואנוס איירס, 1948, עמ' 30–39.

“אחרי הפינוי מוארשה נשארגו תקועים בלובלין. בעיר שלט מימשל צבאי. הפאניקה היתה גדולה. העיר הופצצה. ויקטור אלטר, ממנהיגי ה'בונד', ניסה להוציא עיתון בשם 'לובלינער שטימע'. יצא רק גיליון אחד ובו הקריאה 'המאבק נמשך'... מנהיגי ה'בונד' פונים לשלטונות הצבא ומציעים למסור להם את השמירה על הסדר בעיר כדי למנוע חטיפות לעבודות שונות כגון פינוי הריסות בעקבות ההפצצות... אורגנו 4 יחידות פועלים והם עסקו בפינוי הריסות, בשמירה על הרכוש היהודי מפני שוד, וכן דרשו נשק כדי לסייע בהגנה על העיר”<sup>8</sup>.

אחדים ממנהיגי היהודים מלווים את הממשלה הפולנית עד הגבול הרומני ואף מעבר לגבולות פולין. על מגעיו עם הפולנים בשלב זה מדווח איגנאצי (יצחק) שווארצבארט:

“... הודעתי לממשלה [על גבול רומניה] שאני וחברי בתור באי-כוח רשמיים של היהדות הפולנית, בהתאם להצהרת הקונגרס הציוני בג'נבה, נתחיל בפעולה לטובת פולין, כלומר נפעל בתוך יהדות ארץ-ישראל, צרפת, אנגליה וארה"ב לטובת יהדות פולין; נקים באותן הארצות ועדים יהודיים למען פולין; נחזק את האמון ההדדי של העם הפולני והיהודי בפולין שתקום לתחייה... נקים יסודות פסיכולוגיים ופוליטיים לשוויון-זכויות אמיתי וצודק ליהודים בפולין העתידה... כי אין להתעלם מן המציאות היהודית בפולין בזמן האחרון...”<sup>9</sup>.

אולם הרצון להגיע לשותפות ולתיאום עמדות עם הזרמים המרכזיים בציבוריות הפולנית ועם השכבות הרחבות היה לרוב חד-צדדי, והדבר בולט במערכת היחסים בין הפולנים ליהודים לאורך כל שנות הכיבוש הנאצי. נסיגתם המבוהלת של החיילים הפולניים והתפוררות המימשל האזרחי יצרו אנדרלמוסיה, שהאוכלוסייה המקומית בחלקה ניצלה אותה לשם פגיעה ביהודים. כדי למנוע החרפה במצב פנתה המנהיגות היהודית המקומית לאישים פולניים בהצעה להקים מיליציה משותפת להבטחת הסדר הציבורי ולמניעת פגיעות בנפש וברכוש. כך, למשל, מצטרפים שלושה עסקנים יהודיים בראדום (Radom) לוועד עירוני שהוקם לאחר נסיגת הצבא הפולני ואמור היה לדאוג לאספקת מזון ולסדר בעיר. הופעלה גם מיליציה אזרחית בהשתתפות יהודים רבים<sup>10</sup>. כאשר עזבה המשטרה הפולנית את כמיי לניק (Chmielnik) התארגנה מיליציה אזרחית וגם בה השתלבו יהודים

8 בערנארד גאלדשטיין, פינף יאר אין ווארשעווער געטא, ניו-יורק, 1947, עמ' 79-80.

9 מכתבו של שווארצבארט מבוקארט להנהלת ההסתדרות הציונית בירושלים בגוף המכתב צויין "סודי", אצ"מ, S26/1158

10 ראדום, ספר זכרון, תל-אביב, 1961, עמ' 225.

רבים<sup>11</sup>. בימים הראשונים למלחמה פנו יהודי זאמושץ' (Zamość) להנהלת העיר בהצעה להקים מיליציה מעורבת יהודית-פולנית אולם הפולנים דחו את ההצעה<sup>12</sup>. בסקירניוויצה (Skierniewice) ליד וארשה פנה הרמאן גוז'יק, חבר מועצת העירייה, לראש העיר וביקש פעולה משותפת לעזרת היהודים. בינתיים הוחלף ראש העיר והחדש התייחס באיבה ליהודים<sup>13</sup>. על השתתפות היהודים במיליציה אזרחית בראשית ספטמבר ידוע גם בוירארדוב (Żyrardów)<sup>14</sup>. יוזמות דומות היו גם במקומות אחרים. השלב השני מתחיל עם הכיבוש הגרמני שהביא עמו גל של פורענויות ורציחות של יהודים. היו אלה ימי המימשל הצבאי, ומעשי הוורמאכט הגרמני לא נפלו מאלה של אנשי ה-ס.ס. והמשטרה<sup>15</sup>:

— אנשי הצבא הגרמני פתחו בתפיסת בני-ערובה לשיתוק כל התנגדות ולמניעתה, ובמקרים רבים הוצאו בני-ערובה אלה להורג.

— היו הוצאות להורג ללא כל סיבה או תואנה, למשל, בסוסנובוץ (Sosno-wiec ז'ארקי (Żarki) וצ'נסטוכוב (Częstochowa)).

— שריפת בתי-כנסת ותשמישי קדושה הפכה לתופעה שכיחה; נציין רק מקומות בודדים — סאנוק (Sanok), לאנצוט (Łańcut), פשמישל (Prze-myśl), יארוסלאב (Jarosław).

— באותם הימים היו גירושים המוניים של יהודים מאזורים הסמוכים לגבול הסובייטי אל מעבר לנהרות סאן (San) ונארב (Narew). וכך גורשו בחודש אוקטובר 1939 ממחוז ז'שוב (Rzeszów) כ-20,000 איש.

— חיילים גרמניים נוטלים חלק בחטיפות לעבודת-כפייה ומתעללים בפועלים יהודיים.

— היו מקרי שוד ואונס.

בעיית החטיפות לעבודת-כפייה, תשלום קונטריבוציות, מסירת חפצים לפי

11 'קערמיש, "כמעלניקער יידן אונטערן נאצי - רעזשים", פּוּק ס כמיעלניק (ספר זכרון), תל-אביב, 1960, עמ' 656.

12 עדותו של מיציסלאב גרפינקל, ארכיון יד-ושם (להלן - א"י), E/16-1-1, עמ' 2.  
13 עדותו של ז' דושעויעצקי בספר סקערגיעוויץ (ספר זכרון), תל-אביב, 1955, עמ' 635.

14 עדותה של ר' יאקובזאן בפּוּק ס זשירארדאוו, בואנוס איירס, 1961, עמ' 521.  
T. Berenstein, A. Rutkowski, "Prześladowania ludności żydowskiej w 15 okresie hitlerowskiej administracji wojskowej na okupowanych ziemiach (BZIH — להלן, polskich)", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, No. 38, pp. 7-9, 13-17, 28-38; No. 39, pp. 63, 74, Warszawa 1961; Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, *Proces Mannsteina*, Vol. 5, DOK. NOKW 2585, p. 365

דרישת הגרמנים, טיפול בשחרורם של בני-הערכה שחייהם היו נתונים בסכנה, הספקת מזון, הושטת עזרה חומרית ורפואית – כל אלה העלו צורך חיוני בגיבוש נציגות ציבורית. לעתים בא הדבר ביוזמת הגרמנים או הפולנים, אך במקרים רבים היתה זו יוזמה יהודית עצמית – והמדובר, כאמור, בתקופה שלפני הקמת היודנראטים.

בלובלין לא פסקה פעולת ועד הקהילה גם אחרי כיבוש העיר ב-18 בספטמבר; אדרבה, אף הורחבה. העיר הוצפה פליטים, בני המקום היו זקוקים לעזרה רפואית וסעד. נוצר גם קשר עם מחנה השבויים היהודיים ברחוב ליפובה<sup>16</sup>. בלובלין היתה זו יוזמה יהודית עצמית, שהתבססה על רציפות אישית ועניינית מלפני המלחמה תוך התאמה לצרכים החדשים: מילוי דרישות הגרמנים ודאגה לאינטרסים החיוניים של הקהילה. המנהיגות היהודית נוקטת עמדות בעלות גוון נונקונפורמיסטי מובהק<sup>17</sup>. בוארשה נמשכה עבודתו של הוועד היהודי האזרחי שהוקם בימי המצור והוא טיפל בענייני הקהילה עד להקמת היודנראט. כאן היתה תקופת המעבר קצרה יחסית<sup>18</sup>. בזאגלמביה הוסיפו נציגים יהודיים לפעול זמן-מה במסגרות הקודמות כמו מועצות עירוניות או ועדי קהילות. השינוי בא עם הקמת היודנראט המרכזי בסוסנוביץ, אשר התחיל לארגן את היודנראטים המקומיים תוך הכנסת שינויים אישיים וענייניים<sup>19</sup>.

כבר באמצע ספטמבר התחדשה הפעילות היהודית הציבורית בקראקוב (Kraków), בעקבות פנייתם של עסקנים פולניים בעירייה<sup>20</sup>. בפיוטרקוב (Piotrków) חזרה לתפקידיה קבוצת עסקנים שעמדו לפני המלחמה בראש ועד הקהילה<sup>21</sup>. בצ'נסטוב היו אלה הגרמנים שדרשו

16 בלומנטל, שם, עמ' 25–52, 76–94.

17 שם, עמ' 19.

18 צ'רניאקוב, שם, עמ' 9.

19 אריה ליוור, "אשר לא יישכח", פנקס בנדין, תל-אביב, תשי"ט, עמ' 348–349; דוד ליוור, עיר המתים, תשי"ז, עמ' 20–25; ספר כזשאנאב, מינכן, 1949, עמ' 247–250, 256, 303; ד' יעקובוביץ, "דברי הימים לקהילת ודוביצה בימי עברה ושואה", א' קרומהולץ, "השמדת קהילת אנדריכוב", י' שכטר (חנינא), "תקופת השואה בסוכא", ספר זכרון לקהילות ודוביצה, אנדריכוב, קלווריה, מישליץ, סוכא, רמת-גן, 1967, עמ' 186, 281, 441; ח' טרונער, "אין קלעם פון אומקום", ספר זכרון קדושי אוויערשע והסביבה, תל-אביב, תשי"ח, עמ' 306.

20 עדותו של ד' שלאנג, אי"ו, 016/240/358, עמ' 1: E. Podhorizer-Sandel, "O zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim", *BŻIH*, No. 30, 1959, pp. 90–91

21 י' צעלעמענסקי, מיטן פארשניטענעם פאלק, ניו-יורק, 1962, עמ' 100; עדותו של י' קאטקאווסקי, אי"ו, 03/522, עמ' 4.

להקים ועד יהודי<sup>22</sup>. בנובי סונץ' (Nowy Sącz) יזמו היהודים עצמם הסדר עם הגרמנים בעניין הספקת מכסות פועלים לעבודת-כפייה, בתקווה שביא להפסקת החטיפות הפרועות ולחלוקה צודקת יותר של עול הכיבוש<sup>23</sup>.

ועדים יהודיים הוקמו מייד עם כניסת הגרמנים<sup>24</sup> במקומות כמו זאמושץ', דמביצה (Dębica), ביחאוה (Bychawa), מישלניצה (Myślenice), סאנדור-מייז' (Sandomierz) ובקהילות רבות אחרות. בוועדים אלה משתתפים מנהיגים מקומיים בולטים ורובם עושים זאת מתוך תחושת האחריות כלפי הקהילה. עם זאת יש לחזור ולציין שהיו מקרים של בריחת מנהיגים מאזורי השליטה הגרמנית או של הסתייגות מליטול חלק בעבודה ציבורית, משיקולים ציבוריים עקרוניים וגם אישיים. היו שעזבו את השטח הגרמני מייד בספטמבר 1939, אחרים יצאו במחצית הראשונה של 1940<sup>25</sup>. וכך רואה את המצב זרח ורהפטיג, שישב באותם הימים בוויילנה<sup>26</sup>:

"פחד הרדיפות מרחף בייחוד על ראשי העסקנים הציוניים המבוקשים תכופות על-ידי אנשי הנסטאפו. מכאן שאיפתם לצאת באופן דחוף משם על מנת לעלות לארץ-ישראל. אמנם, לדעתי, חטא לא יכופר יהיה אם נחשוב, כי פעולתנו למען התנועה הציונית בפולין צריכה להצטמצם רק לגבולות של העלאת עסקנים ציוניים ופליטים מחבל וילנה... חושבני שאחרי מיצוי מכסת הסרטי-פיקאטים הדרושה לשם העלאת העסקנים הציוניים והחלוצים הנמצאים בחבל וילנה יפסקו חס ושלום הקשרים עם אנשינו בחבל הגרמני ותישלל האפשרות למתן עזרה להם...".

ואמנם, גם גורמים אחרים שותפים להערכות שאין לעודד את יציאת המנהיגות, ואחרי התאוששות והערכה מחודשת של המצב חוזרים פעילים רבים לאיזור הגרמני – במיוחד מוויילנה ומשטח הכיבוש הסובייטי. בעיקר

22 ל' ברענער, ווידערשטאנד און אומקום אין טשענסטאכאווער געטא, וארשה, 1950, עמ' 11; ד' קאניעצפאלער, "טרויעריקע דאטעס", אנציי-קלופדיה של גלויות, ספר צ'נסטוכוב, חלק ב' 1968, עמ' 37-40.

23 ד' הירשטאל, "פון סאנדוער קינות", ספר סאנץ, תל-אביב, תשל"ג, עמ' 805.

24 עדותו של ס' סנדלאק, אי"ו, 0-6/45, עמ' 1; עדותו של ר' שדליסקר-שריד, ספר דמביץ, תל-אביב, 1960, עמ' 141; מ' ברוך, "שנות תלאות ואבדן", ביחאוה, ספר זכרון, תל-אביב, 1969, עמ' 302-304; עדותו של מ' בקר, ספר זכרון לקהילות ודוביצה, אנדריכוב, קלווריה, מישלניץ, סוכא, עמ' 408; עדותו של ח' באום, אי"ו, M-1/E 1926/1772, עמ' 2.

25 נ' עק, "תפקיד המפלגות היהודיות בארצות השלטון הנאצי", העמידה היהודית בתקופת השואה, ירושלים, תשל"ג, עמ' 104.

26 מכתבו של זרח ורהפטיג להנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, אצ"מ, S-26/1158

נהגו כך תנועות נוער ציוניות אשר הפכו כעבור זמן למוקדי המרי והמרד.<sup>27</sup>

התייחסות ראשונה מצד הגרמנים לשאלת ארגון הנציגות היהודית בשטח פולין הכבושה מוצאים בשדר סודי של ריינהארד היידריך, ראש "המשרד הראשי לביטחון הרייך", מיום 21.9.1939, אל מפקדי ה"איינזאץ-גרופן". השדר נוגע גם לעניין היודנראטים<sup>28</sup>:

"אמצעי ראשון להשגת המטרה הסופית הוא ריכוז יהודי הפרובינציה בערים הגדולות... בכל קהילה יהודית יש למנות מועצה שתורכב, ככל האפשר, מאישים חשובים ומרבנים שנתרו... על המועצה לשאת באחריות, במלוא משמעותה של מלה זו, לביצוע כל ההוראות שניתנו וייתנו – בדיוקנות ובמועד שנקבע. יש להודיע למועצות על נקיטת אמצעים חריפים ביותר במקרה של חבלה בהוראות אלה...".

המיסמך עוסק באריכות בכל הסידורים הקשורים בריכוז היהודים במרכזים עירוניים גדולים ומטיל על היודנראטים במקומות אלה את האחריות לסיפוק צורכי המגורשים.

במסגרות אלה של ועדים יהודיים רואים הגרמנים כתובת, שאפשר לבוא אליה בדרישות, להטיל עליה אחריות לביצוע הגזירות, לראות את הוועדים כבני-ערובה. כבר בשלב זה בולטת נטיית הגרמנים להשתייך את הקשר עם היהודים על נציגות מרכזית אחת, נטייה שמגיעה לגיבושה המלא עם הקמת היודנראטים.

ב-18.11.1939 פירסם האנס פראנק, מושל הגנרל-גוברנמאן, צו על הקמת היודנראטים<sup>29</sup>, וזה לשונו:

סעיף 1 – בכל קהילה תוקם נציגות יהודית.

סעיף 2 – נציגות יהודית זו, המכונה יודנראט, תהיה מורכבת מ-12 יהודים בקהילות עד 10,000 תושבים, מ-24 יהודים בקהילות מעל ל-10,000 איש.

היודנראטים ייבחרו על-ידי בני הקהילה. במקרה שחבר היודנראט עוזב מסגרת זו יש לבחור מייד באחד שיבוא במקומו.

סעיף 3 – היודנראט יבחר מבין חבריו יו"ר וסגן.

27 גוטמן, "תנועות הנוער במחתרת ובמרד הגיטאות", העמידה היהודית בתקופת השואה, עמ' 207.

28 *Faschismus-Getto-Massenmord*, Berlin, 1961, p. 38  
Verordnung über die Einsetzung von Judenräten, vom 28 November, 29 (להלן – VBLGGP — 1939, *Verordnungsblatt* G.G.P. No. 9, p. 72)



סעיף 4 (1) – הבחירות יתקיימו לא יאוחר מ־31 בדצמבר 1939 ועל הרכב היודנראט יש להודיע לראש המחוז (Kreishauptmann) ובערים לראש העיר (Stadthauptmann).

(2) – ראש המחוז או ראש העיר יחליט אם יש לאשר את ההרכב המוצע של היודנראט; הוא רשאי גם להחליט על הרכב שונה.

סעיף 5 – היודנראט יקבל את פקודות הגרמנים באמצעות היו"ר או סגנו, וישא באחריות לביצוען המלא. היהודים, גברים כנשים, חייבים לקבל את מרות היודנראט ולמלא אחר ההוראות כדי לבצע את פקודות הגרמנים.

שילוב זה של לחץ ואינטרס גרמני בהקמת הנציגויות היהודיות עם הרצון הצורך היהודי בגיבושן של נציגויות משלהם הוא אחד האספקטים החשובים בפרובלמטיקה של היונדראטים.

ההוראות מבליטות את עקרון הכפייה והריכוזיות. בצו של פראנק אמנם מדובר על בחירת היודנראט על-ידי בני הקהילה. אך הצורך לקבל את אישור השלטונות והאפשרות לשנות את הרכבו ללא התחשבות בהצעות היהודים מרוקנים את עניין הבחירה מכל תוכן ולמעשה לא התכוונו לה מעולם. לא לגוף המייצג את הקהילה ואת האינטרסים שלה היתה נתונה דאגת הגרמנים; הם היו מעוניינים בהקמת נציגות יהודית שתהיה מסוגלת לקבל הוראות ותכתיבים ולהעבירם במרוכז אל אנשי הקהילה וגם לערוב, לעתים קרובות בחיי חבריה, לביצועם על פי עקרון האחריות האישית והקולקטיבית.

היידריך מחייב את צירופם של אישים חשובים, כנראה בכונה להביא לניצול כוחות בעלי השפעה ברחוב היהודי לביצוע מירבי של הגזירות. ואולי אף לדיסקרדיטאציה של המנהיגות היהודית בעיני הציבור היהודי ולשיתוקה כגורם מתסיס ואופוזיציוני אפשרי.

עם כיבוש פולין הוכנסו המוני יהודים תחת שלטונם הישיר של הגרמנים. עם התפשטות המלחמה הצטמצמו סיכויי ההגירה או ההצלה והגרמנים התחילו לחפש פתרונות אחרים לשאלה היהודית. בצו ההיידריך מ־31.7.1941 מדבר גרינג על עריכת כל ההכנות הדרושות ל"פתרון מלא של השאלה היהודית בכל שטחי אירופה הנתונים להשפעה גרמנית"<sup>30</sup>. אולם כבר עם ראשית הכיבוש בפולין מקבל "פתרון" זה גוון חמור ביותר. נוסף על פגיעות בנפש

G. Reitlinger, *The Final Solution*, London, 1968, pp. 260–326; R. Hilberg, *30 The Destruction of the European Jews*, Chicago, 1961, pp. 266–275, 308–345; M. Broszat, H. A. Jacobsen. H. Krausnick. *Anatomie des SS-Staates*, Vol. II, Olten, 1965, pp. 338–448

וברכוש התחילה סדרה של גזירות שתכליתן לבודד את היהודים, להשפיל, להרעיב ולרושש אותם.

נזכיר רק חוקים אחדים בתחום זה:

— 26.10.1939 — צו בדבר עבודת-כפייה לגבי האוכלוסייה היהודית בגנראל-גוברנמאן<sup>31</sup>.

— בהוראות ביצוע לצו הנ"ל מיום 11.12.1939 הוטל איסור על שינוי מקומות-מגורים בלי אישור השלטונות. על היהודים המשנים את מקום-מגוריהם להתייצב מייד בפני היודנראט ביישוב החדש, וזה חייב לדווח על כך לשלטונות<sup>32</sup>.

— 20.11.1939 — צו בדבר ריכוז כל הפיקדונות היהודיים בבאנק אחד והקפאתם. נאסר על היהודים להחזיק במזומנים יותר מ-2,000 זלוטי<sup>33</sup>.

— 23.11.1939 — צו בדבר ענידת סרטים עם מגן-דוד על זרוע ימין; הוא חייב גברים ונשים החל מגיל 10<sup>34</sup>.

— 23.11.1939 — הוראה המחייבת סימון חנויות יהודיות<sup>35</sup>.

— 24.1.1940 — חובת רישום הרכוש היהודי<sup>36</sup>.

אחרי הגזירות הראשונות בסוף 1939 וראשית 1940 התחיל שלב הגיטר-איזאציה, אשר העמיק את הניתוק מן הסביבה והפיל קרבנות רבים כתוצאה מרעב ומגפות. התחילו גם חטיפות למחנות-עבודה, בהם מצאו יהודים רבים את מותם. עם פרוץ המלחמה עם בריה"מ ביוני 1941 הוגבר הטרור הגרמני, והידיעות על רצח המוני בשטחי המזרח הטילו צל כבד על חי היהודים בפולין. תהליך זה הגיע לשיאו באביב ובקיץ 1942, כאשר התחילו גירושים המוניים להשמדה.

Verordnung über die Einführung des Arbeitszwanges für die jüdische Bevölkerung des G.G., 26.10.1939, *VBLGGP*, No. 1, p. 6

Erste Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26.10.1939 über die Einführung des Arbeitszwanges für die jüdische Bevölkerung des G.G., 11.12.1939, *VBLGGP*, No. 13, p. 231

Anordnung No. 4 des Leiters der Abteilung Devisen im Amte des G.G. vom 20.11.1939, *VBLGGP*, No. 7, p. 57

Verordnung über die Kennzeichnung von Juden und Jüdinnen im G.G. vom 23.11.1939, *VBLGGP*, No. 8, p. 61

Verordnung über die Bezeichnung der Geschäfte im G. G. vom 23.11.1939, *VBLGGP*, No. 8, p. 61

Verordnung über die Pflicht zur Anmeldung jüdischen Vermögens im G.G. vom 24.1.1940, *VBLGGP*, I, No. 7, p. 31

### תקופת השלטון הסובייטי במזרח-גאליציה

התקופה הסובייטית בשנים 1939–1941 הביאה לשינוי קיצוני בחיי היהודים בכל התחומים. כבר לקראת סוף 1939 פוזרו כל המסגרות הפוליטיות, החברתיות והתרבותיות ושותקה כל פעילות ציבורית. מוסדות הקהילה, מפלגות פוליטיות, רשתות החינוך, ארגוני סעד וצדקה – כל אלה חדלו להתקיים. חיי הדת, גם אם לא נפגעו באורח חוקי, היו צריכים להסתגל לתנאים החדשים. בשנתיים אלה השתנה כליל המבנה הכלכלי של היישוב היהודי.

לשם שיתוק הפעילות הלאומית בקרב היהודים נקטו השלטונות הסובייטיים צעדים נגד המנהיגות הוותיקה שהתבטאו במאסרים והגלות ובאמצעים אדמיניסטרטיביים כגון ריתוק למקום-המגורים, חקירות בלתי-פוסקות ומעשי הפחדה. ממקומות שונים מגיעות ידיעות על גלי מאסרים בקרב העסקנים היהודיים לאורך כל התקופה עד יוני 1941. בבורשטין (Bursztyn) נאסרו צעירים מראשי תנועות הנוער הציוניות<sup>37</sup>. בלבוב (Lwów) היו מאסרים ומשפטים נגד אנשי "השומר הצעיר" ופעילים ציוניים אחרים<sup>38</sup>. בבוריסלאב (Boryslaw) הוגלה ליאון שוצמן, יו"ר ועד הקהילה<sup>39</sup>, וכן נאסרו ציונים בסטרי (Stryj)<sup>40</sup>. על חקירת הציונים והמעקב אחריהם נמסר מפי עדים אנשי טארנופול (Tarnopol) וקולומיא (Kołomyja)<sup>41</sup>.

להד רחב זכתה פרשת מאסרם של שני מנהיגים בולטים: א' זומרשטיין ופרופ' מ' שור. הראשון היה ציר ב"סיים" והשני חבר הסנאט הפולני<sup>42</sup>. הפעולה אינה מצטמצמת בעסקנים ציוניים; השלטונות הסובייטיים פוגעים גם בכל הזרמים הפוליטיים האנטי-קומוניסטיים. במקרים רבים הונחתה זרוע השלטון על פעילי ה"בונד". לאמצעים אלה מתווספת גם שיטה של הענקת

37 ל' שומר, "הרפתקאותי בתקופת מלחמת-העולם השנייה", ספר בורשטיין, ירושלים-תל-אביב, תש"ך, עמ' 86.

38 ספר השומר הצעיר, כרך ב', מרחביה, 1956, עמ' 215–216; ק' שווארץ, שואת יהודי פולין – דינים וחשבונות וסקירות, הוצאת הוועד המאוחד לעזרת יהודי פולין, ירושלים, ת"ש, חוב' א', עמ' 41.

39 חזר פנימי, ירושלים, דצמבר 1940, אצ"מ, ב' S26/1089

40 ש' רזנברג, "הכיבוש הסובייטי (1939–1941)", ספר סטרי, תל-אביב, 1962, עמ' 163.

41 א' אקס, "טארנאפאל בעת דער צווייטער וועלט-מלחמה", אנציקלופדיה של גלויות, טרנופול, כרך 3, ירושלים-תל-אביב, 1955, עמ' 387; קולומיא – חזר פנימי, פברואר 1942, אצ"מ, ב' S26/1098, עמ' 3.

42 חזר פנימי, הוועדה לענייני יהודי פולין, ירושלים, 1940, עמ' 24.

אזרחות מדרגה נחותה על-ידי רישום הערה מיוחדת בפאספורט, המגבילה את חופש התנועה ומעוררת קשיים חמורים בהשגת עבודה.<sup>43</sup>

עם זאת היו גם גילויים של המשך הפעילות. ארגונים ציוניים במקומות שונים הוסיפו לפעול באורח בלתי-חוקי. תנועות-נוער ציוניות הוסיפו לפעול וירדו למחתרת.<sup>44</sup> היו ניסיונות להציל ולהחביא ספרים עבריים וארכיונים של ארגונים וקהילות.<sup>45</sup> על קיום הרצון לגבש עמדה יהודית עצמית בשאלות מדיניות מעידה הידיעה שלפיה נערכה בסוף 1939 התייעצות חשאית של עסקנים יהודיים בלבוב. בפגישה זו נידונה הבעיה מה צריך להיות יחסם של היהודים אל משאל-העם בדבר סיפוח השטחים במזרח פולין לבריה"מ.<sup>46</sup>

הפעולות האלה היו רק קטע אחד בקשת רחבה של ניסיונות לשמור על ההמשכיות בעבודה הציבורית תוך ניצול האפשרויות המצומצמות בתנאים החדשים. הדברים משתקפים בתחום החינוך, הסעד ובחיי הדת.

בתחום החינוך חוסלו בתי-הספר העבריים ואת מקומם תפסו בתי-הספר ששפת ההוראה בהם היתה יידיש. ילדי ישראל רבים הוסיפו ללמוד במסגרת חינוך כללית, אך לגבי התלמידים והמורים אשר חונכו על ברכי המסורת העברית עורר מעבר זה קשיים ניכרים. עד מהרה הפכו בתי-הספר היידיש-איים למוקד של תסיסה נגד השלטת היידיש והסובייטיזאציה בחינוך היהודי.<sup>47</sup>

מוסדות הסעד הענפים שטופחו בפולין העצמאית סיימו את פעולתם הרשמית עם חילופי השלטון בספטמבר 1939, אולם המסורת היהודית של עזרה הדדית הוסיפה לשמש נר לרגלם של העסקנים היהודיים גם לאחר מועד זה. בעקבות המלחמה הוצף האיזור המזרחי של פולין בכ-350 אלף פליטים יהודיים,<sup>48</sup> והם נשארו בחלקם הגדול תחת השלטון הסובייטי. רעבים ללחם, נתונים במצוקת דיור קשה ומשוללים זכויות אזרח; הפליטים הפכו לבעיה סוציאלית ממדרגה ראשונה. ביוני 1940 נפל חלק ניכר מהם קרבן להגליות המוניות לפנים בריה"מ בתואנה שאינם לויאליים למשטר. רבים מהם הביעו רצון לחזור לאיזור הכיבוש הגרמני, כדי להתאחד עם בני המשפחה שגורתו שם.<sup>49</sup>

43 ספר בורשטיין; עיר ומתים - זבלוטוב המלאה והחרבה, תל-אביב, 1949, עמ' 128.

44 הוועדה לענייני יהודי פולין, ביולטין מס' 2, עמ' 7.

45 טרנופול, עמ' 385; חזר, הוועדה לענייני פולין, עמ' 7.

46 שם, עמ' 38 - היתה זו עדותו של משה קליינבוים (סנה).

47 שואת יהודי פולין, עמ' 36.

48 S. Kot, *Conversations with the Kremlin and Dispatches from Russia*, New York, 1963

49 שם, עמ' XII; ספר סטרי, עמ' 163; B. D. Weinryb, *The Jews in the Soviet Satellites*, Syracuse, 1953

כתוצאה משידוד מערכות בתחום הכלכלה נפגעו והתרוששו גם היהודים ורובי המקום. על צורך חיוני זה ניסה לענות הציבור היהודי בצורה מאורגנת, גם אם לא בדרך פורמאלית<sup>50</sup>. קשה לקבוע מה היתה תרומתה של המנהיגות הוותיקה לארגון הסיוע לנזקקים, אך בולטת עובדה אחת: בין הפעילים בתחום זה רבים המנהיגים הדתיים. ניתן להסביר תופעה זו בכך, שבתקופה הסובייטית זכו חיי הדת למידה גדולה יחסית של חופש וחסינות.

במשך השנתיים של השלטון הסובייטי לא היו פגיעות ניכרות בחיי הדת. היתה זו המסגרת היחידה שבה ניתן היה לתת ביטוי לרגשות הלאומיים באופן לגאלי. אולם גם כאן הכבידו השלטונות על-ידי הטלת מסים רבים ומעקב אחרי העסקנים<sup>51</sup>. בית-הכנסת התחיל למלא פונקציות נוספות, לאחר שחוסלו מוסדות יהודיים אחרים. החופש היחסי בחיי הדת ומדיניות ההכבדה על מוסדות הדת יצרו מצב פאראדוכסאלי: אם האחריות לפרנסת המשמשים בקודש והצורך לגביית המסים הכבדים נפלו אך ורק על ציבור המתפללים הרי צריך היה הדבר להביא להחלשת הפעילות הדתית, אלא שהתוצאה היתה הפוכה מזה – המצב החדש גרם להתארגנות מוגברת של הציבור הדתי. ייתכן שבגלל פירוק המוסדות האחרים מצאו פעילי הציבור את מקומם בבית-הכנסת והוא הפך למוקד חשוב של פעילות לאומית.

אי לכך ניתן לומר כי במשך 22 חודשי שלטונם לא הצליחו הסובייטים לשבור את המערך הארגוני היהודי שמלפני ספטמבר 1939. הקשרים הציבוריים שמרו על חיוניותם וקיבלו משמעות מיוחדת עם התחלת הכיבוש הגרמני. המנהיגות הוותיקה עולה על פני השטח וממלאה תפקיד חשוב בחיי הקהילה. אנו מוצאים את המנהיגים האלה בכל הוועדים הזמניים וביודנראטים הראשונים<sup>52</sup>.

עם נסיגת הצבא הסובייטי בסוף יוני ובראשית יולי 1941 נכנסו לאיזור הגרמנים ובחלקו הדרום-מזרחי בעלי-ביתם ההונגארים. כבר בימים הראשונים נחשף היישוב היהודי לפגיעות בנפש וברכוש תוך כדי הוצאתו אל מחוץ לחוק. פעולות אלה אורגנו על-ידי האוקראינים בתמיכה גלויה של הגרמנים או תוך התעלמותם מן הנעשה. במקומות לא מעטים הפעילו הגרמנים עצמם אקציות השמדה.

רצח המוני, פגיעות במנהיגים, גזירות אדמיניסטרטיביות – כל אלה היה בהם כדי להביא לשיתוק החיים הציבוריים היהודיים אחרי החלשתם בתקופה

50 טרנופול, עמ' 385.

51 'ליון, עליתי מספציה, תל-אביב, תשיז, עמ' 29.

52 ראה להלן הסיכומים על פעילותם הציבורית-חברתית של יודנראטים.

הסובייטית. אולם גם בשלב זה עדים אנו לתופעות של התארגנות עצמית במטרה למצוא פתרונות לצרכים דחופים: מגצלים את הניגודים בין מסגרות שלטוניות שונות (גרמנים, הונגארים ואוקראינים), מפעילים את הקשרים הישנים עם האוכלוסייה הלא־יהודית ומשתמשים בשיטות מקובלות של שתדלנות ושחד.

בסיס נוח יותר יחסית להתארגנות יהודית היה באיזור הכיבוש ההונגארי, שבו ניתן היה לעתים ליצור קשר עם המפקדים המקומיים. במקומות רבים באיזור זה הופיעו פליטים יהודיים מקארפאטורוס, אשר גורשו בשל היותם חסרי נתינות הונגאריה. בקהילות הוקמו ועדים להושטת עזרה לפליטים אלה; משכנים אותם במוסדות ציבור ובבתים פרטיים, מקימים בשבילם מטבחים ציבוריים ומגישים להם סיוע כלכלי ורפואי<sup>53</sup>. גם יהודים מקומיים נזקקו להתערבות אצל השלטונות ההונגאריים להסדרת עבודת כפייה ולמניעת התעללות האוקראינים. לעבודה זו נתרמו טובי המנהיגים המקומיים<sup>54</sup>. תופעות דומות היו גם במקומות אחרים בגאליציה המזרחית, שבשליטה הגרמנית<sup>55</sup>, אם כי שם התחילו הגרמנים מייד בהקמת היודנראטים. הערים שנכבשו על־ידי ההונגארים עברו לשליטת הגרמנים בספטמבר 1941 וגם כאן התחיל מייד שלב הקמת היודנראטים.

ההשוואה בין דפוסי התארגנות בקהילות מערב־פולין בשבועות הראשונים לכיבוש בסתיו 1939 ובגאליציה המזרחית בקיץ 1941 מצביעה על כך, שעל אף הזעזועים הקשים שפקדו אותן אין לדבר על סבילות והעדר תגובה אלא יש כאן רציפות היסטורית – אישית ועניינית – בטיפול במציאות החדשה. ובתנאים אלה מתייצבות הקהילות היהודיות מול המדיניות הגרמנית, המחייבת הקמת יודנראטים, ומגבשות תגובות והערכות משלהן לגבי מוסד זה. יש אמנם הבדל מהותי בין מערב פולין, שם פעלו היודנראטים למעלה

53 צ' פנסטר, "מגילת השואה", אנציקלופדיה של גלויות, ספר אוזיראן והסביבה, תשי"ט, עמ' 297; ח' קויפמן, "בתקופת השואה", ספר הורודנקה, תשכ"ד, עמ' 360; ב' גליק, "חמש שנים של מלחמה והשמדה", ספר טלוסטה, תשכ"ו, עמ' 101-102; אמי וייץ, על חורבותיך סטגיסלאבוב, תל-אביב, תשי"ז, עמ' 27.

54 ספר אוזיראן והסביבה, עמ' 297; עיר ומתים – זבלוטוב המלאה והחרבה, עמ' 129; עדויותיהם של רבקה ומנדל שאודר, א"ו, 03/2142, עמ' 6; משולם שמחה, "דער אומקום פון קאסעוו", ספר קוסוב, תל-אביב, 1964, עמ' 277-278.

55 "מפרוץ מלחמת-העולם השנייה עד לשחרור", ספר פשמישל, תשכ"ה, עמ' 376.

משנתיים בתקופה "מתונה" יחסית, לבין גאליציה המזרחית, מקום ש"המועצות היהודיות" התחילו לפעול בשלב של פגיעות המוניות. עם זאת מסתמנים קווים דומים כפרובלמאטיקה של היודנראטים. ההבדל העיקרי היה בכך שבמזרח התפתחו העניינים באינטנסיביות ובקצב הרבה יותר מהיר. השאלה היתה אם עצם טיבו של היודנראט כמוסד כפוי מבחינה פורמאלית, ובחלקו אף מבחינה מעשית, השואב את סמכויותיו מגורם זר ועויין — אם מוסד כזה פותח סיכוי כלשהו לנצלו למען האינטרסים החיוניים של הקהילה. כמוכן, יש להביא בחשבון שכל ההערכות האלה נעשו בזמן שאיש לא שיער עד היכן עלולה להגיע המדיניות הגרמנית.

### יחס המנהיגות אל היודנראט

הוויכוח על היחס ליודנראט העלה את הבעיה, באיזו מידה איפשרה מדיניות הכפייה הגרמנית יצירת רציפות עניינית בין תפקידיו של מוסד זה לבין פעילות ועדי קהילות או מסגרות ציבוריות אחרות מלפני המלחמה. המסקנות שהוסקו בנושא השפיעו גם על עניין הרציפות האישית בתחום זה. כאן יש לחזור ולהדגיש, שבשני אספקטים אלה של רציפות עניינית ואישית אין היהודים חופשיים בהחלטתם והגרמנים כופים את הדפוסים שלהם, אבל אפילו בתנאים אלה נודעת ליסוד השיקול וההכרעה העצמית השפעה חשובה על עיצוב היודנראט מבחינת ההרכב האישי ותוכן הפעולה — בפרט בשלבים הראשונים לקיומו.

התערבות הגרמנים בתהליך הרכבת היודנראט לא היתה טוטאלית. יש שמינו יו"ר והטילו עליו לבחור את יתר החברים. לעתים הסתפקו בהצגת הדרישה להקמת היודנראט, ולא התערבו בבחירת היו"ר וחבריו. עם זאת אין הם מוותרים על עצם העיקרון של הקמת היודנראט כגוף ציבורי יחיד בקהילה ושומרים לעצמם את הזכות להכניס בו שינויים לפי ראות עיניהם. במקרים רבים מופיע אלמנט הכפייה רק בשלבים מסוימים של התהליך ובמצבים אחרים גוברת הבחירה העצמית כביכול. אולם אפילו "בחירה" כזאת אינה יכולה לגרוע מהערכת חשיבותה של היוזמה היהודית בעניין היודנראטים; דווקא בתנאים תמורים אלה הבחירה היהודית העצמית משקפת את האוריינות טאציה של הציבור היהודי ובדיקתה עשויה לתרום להבנת התנהגותם ועמידתם של היהודים באותה תקופה.

היו ברחוב היהודי מקרים של הסתייגות מהצטרפות ליודנראט מצד יחידים וגופים ציבוריים. בווארשה, למשל, בין הזרמים הצינוניים וארגונים אחרים היו שנקטו עמדה שלילית עקרונית. בולטת במיוחד התנגדות תנועות הנוער

הצייוניות<sup>56</sup>; כל כוונת סירבו עסקנים אחדים לתת יד להקמת היודנראט<sup>57</sup>; בואגלמביה היו מקרים של הטלת איסור להצטרף אליו<sup>58</sup>. על התנגדות שומעים גם ממקומות אחרים<sup>59</sup>.

אולם רבים מן המנהיגים נרתמו בעול הפעילות הציבורית בהיותם מודעים לאופיו של המשטר הנאצי, ונכנסו ליודנראט גם כאשר היו להם ספקות לגבי המגמות הגרמניות ביחס למסגרת זו. ליוותה אותם האמונה שניתן יהיה לפעול בדרך זו לטובת הקהילה.

בווארשה היה הרכבו של היודנראט הראשון במידה רבה תוצאה של הידברות בין עסקני מפלגות<sup>60</sup>. כאן רצוי להוסיף הערה כללית, הנוגעת לא רק לווארשה, שבאותם הימים אין לצפות להערכות מפלגתיות תקינות ומוסכמות; ככל זאת נערכים דיונים והתייעצויות ונשמרים קשרים מפלגתיים מלפני המלחמה. גם בלבוב התנהל מו"מ בין מנהיגים פוליטיים והם שקבעו את הרכב היודנראט הראשון; ביוזמתם מונה יוסף פרנס ליו"ר<sup>61</sup>. בפזטורקוב נטלו מנהיגי ה"בונד" את ראשות היודנראט לידיהם בעקבות דרישה גרמנית, אך נערך גם דיון פנימי וניתנה הסכמה של המרכז בווארשה<sup>62</sup>. דוגמאות דומות רבות של בחירה יהודית עצמית, חלקית או מלאה, מוצאים גם במקומות אחרים<sup>63</sup>. היהודים מתכנסים לאספות, נערכות התייעצויות, בוחרים באנשים

56 י' גוטמן, "תנועות הנוער במחתרת ובמרד הגיטאות", שם, עמ' 215.  
57 T. Zaderecki, Gdy swastyka Lwowem wladala 404 (להלן - זאדרצקי).

58 ד' ליור, שם, עמ' 41; J. Ranz, In Nazi Claws, New York, 1956.  
59 פנקס כמי עלניק, עמ' 657; א' בראנדס, קץ היהודים במערב פולין, מרחביה, 1945, עמ' 29.

60 גאלדשטיין, שם, עמ' 104; עדותו של מ' רייך-ראניצקי, אי"ו, 0-3/996, עמ' 3; מן הדו"ח של מהנדס מ' קרנר, ספר הזוועות, ירושלים, תשי"ה, עמ' 9; ה' זידמן, יומן גיטו וארשה, ניו-יורק, תשי"ז, עמ' 306-322; י' טורקאוו, שם, עמ' 47-48.

61 זאדרצקי, שם, אי"ו, 06/28, עמ' 54, 404.  
62 עדותו של י' קאטקאווסקי, אי"ו, 0-3/522, עמ' 4.

63 ביאלה פודלאסקה - "באחד בנובמבר הומינה אליה הגסטאפו את פרנסי הקהילה הקודמים ופקדה עליהם להתארגן במועצת יהודים. למועצה נכנסו כמה מפרנסי הקהילה ואליהם סופחו אנשים מכל שכבות האוכלוסייה היהודית" - מ' י' פיינבוים, "חורבן וכליון", ספר ביאלה פודלאסקה, תל-אביב, 1961, עמ' 72; ברודי - היודנראט הראשון היה נבחר והשני מונה, עדותו של ס' צקמן, אי"ו, 1-16/1-0, עמ' 3; ראוה רוסקה - עם כניסתם פנו הגרמנים ליהודים שציעו מועמדים ליודנראט. מטעם הקהילה הוצעו אנשים בעלי מעמד ציבורי מוכר כגון: פרופ' טנבוים, מורה בגימנסיה, ואטנברג, בעל בית-מרקחת ועוד... אבל בראש היודנראט עמד יהודי נאמן ומסור, ד"ר יוסף מנדל". בעקבות



המקובלים על הציבור הרחב ומפעילים לחץ מוסרי על המנהיגים שנמנעו מלקבל תפקיד ביוֹדנראט. גופים פוליטיים וציבוריים נאבקים על הכנסת אנשיהם כדי להבטיח לעצמם השפעה במוסד זה. וכך, כתוצאה ממדיניות גרמנית ובעקבות השיקולים היהודיים הפנימיים, נמצאו בראש היוֹדנראטים הראשונים רבים מבין המנהיגים הכולטים בקהילותיהם<sup>64</sup>, ועל כך מלמדת הטבלה הבאה (בעמוד 259).

מן הראוי לציין אפוא, שרוב רובם של היורר הראשונים באו משורות המנהיגות הוותיקה והמנוסה. תופעה זו בולטת עוד יותר כאשר משווים את המצב בקאדנציות נוספות שם נותקה במידה רבה הרציפות האישית. בידינו 89 שמות של יורר בקאדנציות נוספות במקומות שהם נושא הדיון.

הנתונים הנ"ל מבליטים, בין היתר, כי תהליך ההשמדה נכנס לשלב מכריע. קהילות רבות לא זכו ל"קאדנציה שנייה". וכן רואים, כי ירד אחוז היורר שהשתייכו לפני המלחמה למסגרות ציבוריות (על הסיבות והתנאים לכך ידובר להלן).

הנתונים מבוססים על רשימה של 279 ראשי-יוֹדנראט בגנראל-גוברנמאן ובמזרח שלזיה עלית (זאגלמביה) וניתן היה לזהות את עברם הציבורי-החברתי של 217 איש, מתוכם כיהנו 128 כיושבי-ראש בקאדנציה הראשונה. (קאדנציה אינה נקבעת על פי יחידות זמן מוגדרות אלא מסתיימת עם סילוקו של כל יורר, לפי הנסיבות השונות).

התנגדותו למדיניות הגרמנית שלם בחייו. ביולטין של ארגון יוצאי ראוה רוסקה בישראל, חוב' 2, נובמבר 1961, עמ' 5-6; גלינינה - בשבת בערב נתכנסו היהודים בבית-המדרש לבחירת היוֹדנראט. היה קשה למצוא 12 איש מתאימים. איש לא רצה להיכנס ליוֹדנראט, משום ששמעו כי זו עבודה קשה ואחראית". בסופו של דבר נבחרו נכבדי הקהילה, מגילת גלינע (גלינאנע), ניר-יורק, 1950, עמ' 251; ראה גם ספר פשמישל, עמ' 376; יאבורוב - עדותו של א' צימרמן, אי"ו, 03/2213, עמ' 6; קוסוב - עדותו של י' ברטלר, אי"ו, 03/3266, עמ' 18; עדותו של ז' מגדל, אי"ו, 03/989, עמ' 5; עדותו של ש' גלזברג, אי"ו, 03/3160, עמ' 2; קראסניסטאב - א' שטנציגער, "דער אומקום", יזכור צום אנדענק פון די קדושי קראסניסטאוו, מינכן, 1948, עמ' 104; מילוסנה - עדותו של ה' גשבסקי, אי"ו, 03/3198, עמ' 4; גרוויץ - י' ב' אלטערמאן, "די הערשאפט פון יודן-ראט", מגילת גריצע, תל-אביב, 1955, עמ' 271; פודהייצה - עדות בלי שם, אי"ו, 012/15, עמ' 4; סוכאצ'ב - עדותו של א' מילר, פון לעצטן חורבן, מס' 3, עמ' 65; סוקולוב פודלאסקי - ש' פאליאקעוויטש, "אין שאטן פון טרעבלינקע", חורבן סאקאלאוו פאדלאסקי, תל-אביב, 1957, עמ' 323.

64 א' וייס, המשטרה היהודית בגנראל-גוברנמאן ובשלזיה עלית בתקופת השואה, (עבודת דוקטור), ירושלים, תשל"ג, רשימת יורר היוֹדנראטים, נספח מס' 1.

| אחוזים       | מספר       | פעילות ציבורית-חברתית          |
|--------------|------------|--------------------------------|
| 17.2         | 22         | יו"ר ועד הקהילה                |
| 4.7          | 6          | חברי ועד הקהילה                |
| 3.1          | 4          | חברי מועצות עירוניות           |
|              |            | פעילים בחיים ציבוריים ובמפלגות |
| 43.0         | 55         | פוליטיות                       |
| 11.7         | 15         | סוחרים ובעלי תעשייה            |
| 6.3          | 8          | פנים חדשות בחיים ציבוריים      |
| 2.3          | 3          | רופאים                         |
| 4.7          | 6          | עורכי-דין                      |
| 1.6          | 2          | מורים                          |
| 0.8          | 1          | רבנים                          |
| 1.5          | 2          | קצינים לשעבר                   |
| 3.1          | 4          | פליטים                         |
| <u>100.0</u> | <u>128</u> | ס"ה                            |

## קאדנציות נוספות

| אחוזים       | מספר      | פעילות ציבורית-חברתית          |
|--------------|-----------|--------------------------------|
| 1.1          | 1         | יו"ר ועד הקהילה                |
| 2.2          | 2         | חברי ועד הקהילה                |
| 1.1          | 1         | סגן ראש-העיר                   |
| 39.5         | 35        | פעילים בחיים ציבוריים ובמפלגות |
| 7.9          | 7         | סוחרים                         |
| 15.8         | 14        | פנים חדשות בחיים ציבוריים      |
| 2.2          | 2         | בעלי אחוזות                    |
| 2.2          | 2         | עורכי-דין                      |
| 2.2          | 2         | קצינים לשעבר                   |
| 25.8         | 23        | פליטים                         |
| <u>100.0</u> | <u>89</u> | ס"ה                            |

מעניינת גם ההתפלגות הפנימית בקבוצה הנ"ל: יורד באופן בולט מספרם של יו"ר ועדי הקהילות וחבריהם; לעומת זאת עולה אחוז האנשים שלא היו פעילים בחיים הציבוריים, ובמיוחד משמעותית העלייה בשיעור הפליטים מ-3.1% ל-25.8%.

ואכן עדים אנו לרציפות אישית בולטת ביודנראטים הראשונים. ההכרעה היהודית בזכות ההצטרפות אליהם מבליטה, שאין גישה פורמאלית לנושא אלא מהותית ביסודה. שיקוליהם של המנהיגים עצמם או הלחץ שהופעל עליהם מצד הקהילה היה צריך להבטיח נציגות מסורה ונאמנה במאבק על הקיום. יש עוד להוסיף שלא כל אלה שהלכו מרצונם או נשלחו על-ידי הקהילה עמדו במבחן, ולא כל אלה שמונו על-ידי הגרמנים הכזיבו.

אולם בדיקת הרציפות האישית מעלה גם את שאלת הרציפות העניינית. כבר ראינו לעיל שגם בשאלת הרציפות האישית משתלבות באופן פאראדוכסאלי וטראגי ביותר המדיניות הגרמנית והמגמות היהודיות; ואכן, לא רק בקביעת הרכבו של היודנראט אלא גם בתוכן עבודתו קיימת סתירה בין רצונם של הגרמנים להפוך אותו למכשיר בידיהם לבין הניסיונות מצד יודנראטים שלמים או חלקים בתוכם לנצל את הסמכות הרשמית והכפויה לטובת הקהילה. יצוין, כי שניות זו, כפייה מצד השלטונות וניצולה לארגון החיים היהודיים הפנימיים, אינה אופיינית רק ליודנראטים. היא היתה קיימת בתקופות שונות בתולדות עמנו. ח' ה' בן-ששון מונה שורה של נימוקים שבגללם העניקו הגויים בימי-הביניים סמכויות ליהודים והוא כותב בין היתר: "...השליטים הזרים יודעים שלא תמיד יצייתו לפקודתם. אבל אם היהודים יודעים שלמילוי הפקודה הזאת אחראים ראשיהם — הם מצייתים. במידה מסויימת היו ראשי הקהילות מעין בני-ערובה של הציבור היהודי"<sup>65</sup>. נראה שהערכה זו, למרות שהיא מתייחסת לתקופה היסטורית שונה במהותה, אינה רחוקה מתפיסתו של היידריך ביחס למנהיגות היהודית ביודנראטים. מכל מקום, גישה זו לא מנעה גם בימי-הביניים מראשי הקהילות לפעול במסגרות כפוויות למען קהילתם — גם אם התוצאות לא עמדו בשום יחס לציפיות, לתקוות ולמאמצים שהושקעו בפעילות ציבורית, וכל זה מתוך הערכה שאין דרך אחרת.

באמצע המאה ה-18 מסתמנת ירידה בהשפעת מוסדות האוטונומיה היהודית בפולין<sup>66</sup>. השלטון פוגע במסגרות קורפוראטיביות מרכזיות ורוצה להגיע לקשר ישיר יותר עם כל קהילה וקהילה. למרות הקיצוץ בסמכויותיהם

65 ח' ה' בן-ששון, פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים, 1962 עמ' 90.

66 ש' אטינגר, תולדות עם ישראל בעת החדשה, תל-אביב, 1969, עמ' 52.

ממשיכים ועדי קהילות אזוריים ועדי קהילות ראשיות להטיל את מרותם על בני קהילתם, אם כי במידה קטנה יותר. ב־1844 ביטל השלטון הרוסי את ההכרה בארגון האוטונומיה הפנימית של היהודים, אבל לא ויתר על הטלת האחריות על היהודים עצמם לביצוע כמה דרישות וגזירות (למשל, בפרשת הקאנטוניסטים). האחריות הוטלה על גבאי בתי־הכנסת שהפכו להנהגה חדשה בקהילות.<sup>67</sup>

שינוי חשוב במבנה הקהילה היהודית חל בפולין בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם, כאשר ממשלת פולין, העמידה את עקרון חובת ההשתייכות לקהילה על בסיס דתי; כדוגמה שימש לה צו בדבר ארגון קהילה יהודית דתית, שהוציאו שלטונות הכיבוש הגרמניים בנובמבר 1916.<sup>68</sup> ב־14.10.1927 הוגדרו סמכויות הקהילה ונקבעו תחומי פעולתה שהצטמצמו בסיפוק צורכי הדת, הסעד, החינוך והבריאות; וכן קיבלה הקהילה זכות להטיל מסים.<sup>69</sup>

מן הראוי לציין שגם חוגים יהודיים השפיעו על השלטונות הפולניים בקביעת אופיה ותיפקודה של הקהילה. זרמים דתיים קיצוניים היו מעוניינים בשמירה על אופיה הדתי של הקהילה ועל־ידי כך קיוו לחיזוק השפעתם בהם.<sup>70</sup> בין שתי המלחמות נתונה היתה הקהילה היהודית גם במשבר כלכלי מתמיד; התרוששות ההמונים היהודיים והקטנת ההקצבות הממשלתיות עוד החמירו את מצבה הקשה של הקהילה.<sup>71</sup> עם זאת אין הגורמים הציבוריים מתעלמים מחויבותה ונאבקים על צביונה ועל ההשפעה בה. המפלגות הציוניות מנסות להפוך את הקהילות לתאים של פעילות לאומית – נוסף על הדאגה לצורכי השעה בפולין.<sup>72</sup> "אגודת ישראל" נעזרת בשלטונות הפולניים כדי לחזק את מעמדה בקהילות, וה"בונד" אף נחלץ למערכה לכיבוש הקהילות וזוכה להישגים מרשימים בבחירות 1938.<sup>73</sup> ובמצב זה של משברים בלתי־פוסקים ושל נישול יהודים משרותם כלליים,<sup>74</sup> אבל תוך שמירה על חיוניות

67 שם, עמ' 104.

Verordnung, die Organisation der jüdischen Religionsgesellschaft im General Gouvernement Warschau betreffend, 1.11.1916

J. Dawidson, *Gminy Żydowskie*, Warszawa, 1931, pp. 34, 58; Przepisy o organizacji gmin wyznaniowych żydowskich, Warszawa, 1931, pp. 1–2

70 אטינגר, שם עמ' 245.

Chajes Wiktor, *Sześć lat gminy wyznaniowej żydowskiej we Lwowie*, Lwów, 1935, pp. 16, 10, 16, 25

72 די יידישע קהילה, זאמלונג פון ארטיקלען און מאטעריאלן, וארשה, 1920, עמ' 36.

73 אטינגר, שם, עמ' 245.  
74 ר' מאהלר, יהודי פולין בין שתי מלחמות עולם, תל־אביב, 1968, עמ' 160–161, 167, 169–168, 170, 172.

רבה, הועמדו מנהיגי הקהילה וכוחות ציבוריים שמחוצה לה בפני בעיות שנוצרו לאחר הכיבוש הגרמני בספטמבר 1939.

במציאות החדשה היו גם יסודות נוספים. מצד אחד צמצום בעבודת היודנראט; נושאים כגון חינוך יהודי ותרבות הוצאו מתחום טיפולו. גם אם רשמית היו היודנראטים מופקדים על הקמת בתי-ספר יהודיים למעשה הדבר כמעט ולא התגשם פרט לכמה גיטאות מרכזיים. לעומת זאת ישנה הרחבה בתפקידים שהוטלו עליו; במסגרת זו שנכפתה על כל היהודים רבו נושאי הטיפול לאחר הוצאת היהודים ממערכת השירותים הכללית; וכן גדלה האחזיות לגבי גורלם של בני הקהילה כמוכן המלא של המלה.

חל גם שינוי בגישת הגורמים הציבוריים, ובתוכם גם אנשי היודנראט, בשאלת היחס אל השלטון הזר. בתקופת היסטוריות קודמות חיפשו היהודים תנאים אופטימאליים לקיומם מתוך הערכה שמדובר במצב לטווח ארוך; לא כן לגבי השלטון הנאצי. להוציא יחידים – אחדים ממנהיגי ה"13" בווארשה<sup>75</sup> – ההנחה המרכזית היתה שאין לקבל את השלטון הנאצי כתופעה קבועה לטווח ארוך ואין כל בסיס לקיום יהודי במסגרת משטר זה. ועל רקע זה מתגבשת האסטרטגיה המרכזית שלפיה יש לעשות הכל כדי להחזיק מעמד, להתגבר על הקשיים ולהבטיח את קיום הקהילה עד למפלתו של היטלר. על כן אין לדבר על שיתוף-פעולה יהודי עם הגרמנים כמוכן המקובל לגבי משתפי פעולה אחרים באירופה, אשר רצו להבטיח לעצמם חלק ב"הסדר החדש" של היטלר. אלה האחרונים הסתמכו על הניצחון הגרמני ולעומת זאת קיוו היהודים לתבוסה הגרמנית אפילו בימי המלחמה הקודרים ביותר. וכך נאחזו בכל האפשרויות הקיימות – כולל היודנראט.

זאת ועוד. בעבר פעלו היהודים במסגרות קורפוראטיביות שניכפו עליהם, אשר לעתים תאמו גם את המגמות היהודיות הפנימיות. עתה, בזמן הכיבוש הנאצי, בידודם וריכוזם של היהודים היה חייב להביא לפגיעות מכבידות והולכות עד לחיסול הסופי. ומשום שהמעבר ממצב של פגיעות ועד להשמדה המונית התנהל בקצב מהיר, גם דפוסי ההתנהגות של המוני העם היהודי ושל היודנראטים השתנו בהתאם לכך.

#### דפוסי התנהגות של היודנראטים

מראשית הכיבוש מטילים הגרמנים על היודנראטים דרישות בלתי-פוסקות: קונטרביבוציות, מכסות לעבודות כפייה ואספקת חפצים שונים. נוסף על כך היה עליהם להסדיר את אספקת המזון, להחזיק מוסדות שונים כגון בתי-

75 וייס, שם, עמ' 125-145.

חולים, בתי־תומים ומושבי־זקנים, להגיש סיוע לנזקקים, לדאוג לקורת־גג לפליטים, לטפל בשחרור אסירים ובני־ערובה ולשמור על הסדר והניקיון בשכונות יהודיות לפני הקמת הגיטאות ולאחריה.

היודנראטים גם יוזמים פעולות להבטחת מקומות עבודה ליהודים, בחלקן אף באישור הגרמנים, אבל יש בהן גם יסוד של סיפוק הצרכים הפנימיים של הקהילה. בתחום זה מנצלים יודנראטים רבים את הסמכויות שהוענקו להם ועושים לעתים הרבה מעבר להן, רשמית וגם ללא ידיעת הגרמנים ובניגוד למדיניותם.

אולם ככל שהמדיניות הגרמנית מחריפה קשה יותר ליודנראטים לתמרן בין מילוי הוראות הגרמנים לבין דאגה לצרכי הקהילה. וכאן מתעוררת בכל חומרתה שאלת הגבול בהיענות לדרישות הנאצים. בשאלה זו התנהלו ויכוחים מרים בתוך "המועצה היהודית" ומחוצה לה. גם אם נמצאו שנמנעו מלשמש במוסדות שהקימו הנאצים, הרי התנאים האובייקטיביים והפסיכולוגיים והאקלים הציבורי, בחודשים הראשונים לכיבוש, לא היו בשלים להסתייגות מוחלטת או למרי אזרחי על־ידי ניתוק מגע עם השלטון הגרמני. כאן יש לזכור, שאיש לא ידע לאן מובילה הדרך וכאשר הגיעו לפרשת דרכים בשלב של הגברת הפגיעות אמרו רבים — לאו! אחרים לעומת זאת הידרדרו אל עברי פי פחת.

חקר בעיית "הגבול" ודפוסי התנהגות של היודנראטים מצביע על התפלגות לארבע עמדות עיקריות:

- (א) הסתייגות משיתוף־פעולה עם הגרמנים, אפילו בתחום גזירות כלכליות־חומריות.
- (ב) נכונות ללכת עד קצה הגבול כל עוד דובר בגזל הרכוש ולחץ חומרי, אך התנגדות מוחלטת לדרישה למסור אנשים.
- (ג) השלמה עם פגיעות בחלקים של האוכלוסייה היהודית מתוך הערכה שעל־ידי כך ניתן להציל חלקים אחרים.
- (ד) שיתוף־פעולה מלא עם הגרמנים במובן של היענות וציות להוראותיהם, תוך שמירת האינטרס האישי.

בטבלאות הבאות יסוכם דפוסי התנהגות עיקריים של יושבי־הראש מבחינה מספרית, תוך הבחנה בין קאדנציה ראשונה לקאדנציות נוספות.<sup>76</sup>

## קאדנציה ראשונה – 146 קהילות

| מספר | אחוזים |   |
|------|--------|---|
| 45   | 30.9   | 1. הערכה חיובית: הושטת עזרה לקהילה, סירוב למלא גזירות כלכליות, אזהרות מפני אקציות מתקרבות |
| 11   | 4.5    | 2. ויתור על התפקיד מתוך אי-השלמה עם המדיניות הנאצית                                       |
| 26   | 17.9   | 3. סילוק בידי הגרמנים, בגלל אי-מילוי הוראות   |
| 18   | 12.3   | 4. סירוב למסור אנשים וחיסול כתוצאה מכך  |
| 5    | 3.4    | 5. התאבדו   |
| 2    | 1.3    | 6. קיום קשרים עם המחתרת   |
| 4    | 2.7    | 7. מתו בראשית הכהונה  |
| 1    | 0.7    | 8. החלפה ביוזמת היהודים   |
| 13   | 9.0    | 9. הערכות שנויות במחלוקת  |
| 21   | 14.3   | 10. הערכה שלילית: מילוי אחר הוראות הגרמנים  |
| 146  | 100.0  | ס"ה   |

מהנתונים שהובאו לעיל מסתבר שמרביתם של ראשי היודנראטים בשלב הראשון הגנו על האינטרסים של הקהילות. עם חיסולם והרחקתם של רוב יושבי-הראש הראשונים חל שינוי בהתנהגותם של יוה"ר בקאדנציות מאוחרות יותר: (טבלה בעמוד 265).

הדבר הכולט ביותר בסיכום של הקאדנציות האחרונות הוא עלייה חדה בצייתנות ובכניעה ללחץ הגרמני. את מקום המנהיגים האחראיים תופסים, לרוב בתמיכת הגרמנים, אלמנטים פחות רגישים מבחינה ציבורית, ובשלבם של השמדה המונית וטרור אכזרי הם ממלאים את הוראות הנאצים. במסגרת הניסיונות להעריך את דרכן של "המועצות היהודיות" יש התוהים, האם עשו מאמצים מספיקים לשינוי פני המציאות היהודית בתקופת השואה, ואם היו בכלל סיכויים לכך. אולם לא רק לגבי השנים הטראגיות הללו עומדות שאלות מסוג זה בפני חוקרי תולדות עמנו, ויש מקום לראות את

## קאדנציות נוספות – 101 קהילות

| מספר | אחוזים |   |
|------|--------|---|
| 16   | 15.8   | 1. הערכה חיובית: הושטת עזרה לקהילה, סירוב למלא גזירות כלכליות, אזהרות מפני אקציות מתקרבות |
| 4    | 3.9    | 2. ויתור על התפקיד מתוך אי-השלמה עם המדיניות הנאצית                                       |
| 8    | 7.9    | 3. סילוק בידי הגרמנים בגלל אי-מילוי הוראות  |
| 2    | 2.0    | 4. סירוב למסור אנשים וחיסול כתוצאה מכך  |
| 1    | 1.0    | 5. התאבדו (לאחר כניעה ללחץ הגרמני)  |
| 1    | 1.0    | 6. קיום קשרים עם המחתרת   |
| 1    | 1.0    | 7. מתו מטיפוס בהרות   |
| 7    | 7.0    | 8. הערכות שגויות במחלוקת  |
| 61   | 60.4   | 9. הערכה שלילית: מילוי אחר הוראות הגרמנים   |
| 101  | 100.0  | ס"ה   |

הדברים בפרספקטיבה היסטורית. כך, למשל, רואה ח' ה' בן-ששון את הפרובלמאטיקה של הפעילות הציבורית בימי-הביניים:

“... יש ומאמץ גדול ביותר לא הביא לידי תוצאה של ממש שלא באשמתו של המתאמץ. ייתכן שקשה להביא הוכחות חותכות, שבקהילה היהודית בימי-הביניים הושקעו רצון קיום לוחט והכשרה מדינית במוסדות, בתקנות ובמחשבה משפטנית – בשיעור שאינו נופל ממה שהושקעו בשטח זה במדינות הגדולות של הימים ההם. אבל תוצאות היצירה היו בטלות בעיניים של המכשולים וההפרעות ולא בשל רפיון המאמץ... ה'הר' של הקיום היהודי היה בנוי כך, שניתן לשנוא להגביה כביכול את פסנתו מפעם לפעם. יתר על כן, היהודים היו מסוג המטפסים שאפשר לדחוף אותם למטה. רק אם נתחשב בקשיים אלה נהיה מסוגלים להעריך כראוי את תולדות עם ישראל בימי-הביניים. או אז נבין את מלוא הטראגיות והגדלות המיוחדת הטבועות בהם – הטראגדיה של המאמץ שנכשל...”<sup>77</sup>



גם אם קיים הבדל תהומי בין אופיים של החיים היהודיים והמגמות של השלטונות הזרים בימי הביניים בהשוואה למצב היהודים והמדיניות הנאצית בשנות השואה, הרי הערכה זו שאין המאמץ מבטיח בהכרח תוצאות רצויות חלה במובן מה גם על הציבור וההנהגה היהודית בתקופת הכיבוש הגרמני. את התוצאות המחרידות של השואה קבע מנגנון הדיכוי וההשמדה של הנאצים.